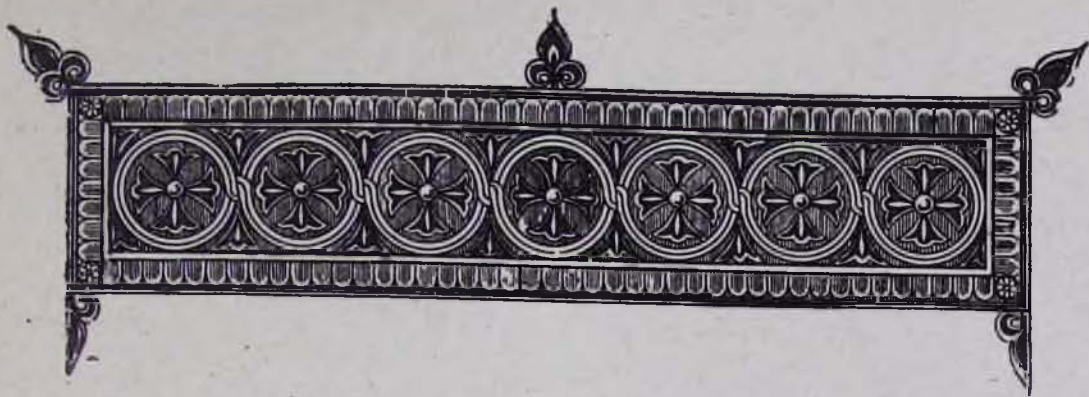

Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ*

4. ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍՏՎԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻ ՄԱՍԻ ՎԵՐԱԳԱՐՁԸ ՀԱՅ ԵՆԻՆՆԵՐԻ ԳԻՐԿԸ (1690 թ.)

Վերադառնալով Տրանսիլվանիայի հայերի կաթոլիկացման պատմությանը, պետք է նշել, որ սխալ է Տրանսիլվանիայի հայերին դավանափոխ անելու գործը կապել միայն Օքսենտ Վրդարյանի անվան հետ: Ընդհանուր է, թե մեծ եղավ նրա դերը, սակայն նա միայնակ ոչինչ չէր կարող անել, եթե այս գործում նրան թե ու թիկունք չկանգնեցր կաթոլիկական համաեվրոպական «գինանոցը»: Այս առումով էլ, որքան ծիծաղելի են այն աղբյուրները, երբ Վրդարյանին, որը փաստորեն մի նոր նիկոլ էր հանդես եկել Տրանսիլվանիայում, համարում են իրրե երկրորդ լուսավորիչ: Հայերի կաթոլիկացման գործում մեծ շահագրգռվածություն և կարևոր դեր էին խաղացել Ալստրիայի արքունիքը և եպիսկոպոսի կայսրի գլխավորությամբ, Հռոմի պապը և նրա ղեկավարած Պրոպագանդան, Տրանսիլվանիայում գործող պապական բարձր հոգևորականությունը և վերջապես լվովի հայ կաթոլիկ թեմը, որը դեռևս նիկոլ թորոսովիչից, ինչպես նաև ինքնին, անվանա-

կան իր իրավասությունն էր տարածել նաև Մոլդովայի հայ թեմի վրա: Գովրիկյանը նախ և առաջ հիշատակում է Լեուպոլդ կայսրի «ջանքերը» Տրանսիլվանիայի հայերին կաթոլիկացնելու գործում. «Լեոպոլտոս շատ աշխատեցավ որ հայերն, որ Մինաս եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ Դրանսիլվանիա եկած էին, Հռոմա գահուն հետ միանան: Եվ իր ազնվական աշխատությունը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) պարապի չելավ»¹⁰⁴:

Նույնիքն Վրդարյանը ևս Լեուպոլդ կայսրին ուղղված մեղ ծանոթ գրության մեջ նշում է, որ այդ միությունը միայն իր վաստակը չէ, այլ որ նախախնամության, Հռոմի Եկեղեցու և Լեուպոլդ կայսրի օգնությամբ է այն տեղի ունեցել: Այս հարցին վերաբերող պարբերությունը մեջ ենք բերում բաւոացի.

«Այս միությունը, չէ թե պարզապես Ավրսենախոս Վրդարյանին — միայն անկատար գործիքին և անօգուտ ծառային—հապա

¹⁰⁴ Լ. Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիո հայոց մետրոպոլիտը», էջ 18:

ՈՒՂՂՆԻՔ.— Սույն հոդվածաշարի Ա մասում, «էջ-միածին», 1964 թ., ԺԲ համարի 39-րդ էջի Ա սյունակում, վերևից առը 25—26 տպագրված «1636 թվականին մի հայ միսիոներ Ռեմոնդի անունով» գրվածքի տեղ պետք է կարդալ «1636 թվականին մի այլ կաթոլիկ միսիոներ Ռեմոնդի անունով»:

* Շարունակված «էջմիածին» մասագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից և 1965 թվականի № Ա-ից:

ամենակարողին գործը, Հոռվմա Եկեղեցվույն հռանգուն աղոթքներուն արդյունքը, սուրբ հավատո տարածման արժանյացն և մեր ամենադթած Տիրոջ Լեռնուտոս Ա-ին իշխանությանը հետևությունն էր»¹⁰⁵։

Ինչպես կարելի է տեսնել կայսերական հրովարտականներից, Հայ Եկեղեցու դավանության պատկանող հայերի մուտքը Տրանսիլվանիայից ներս խիստ արգելված էր։

Լեռնուղ կայսրի կինը՝ Էլենորա կայսրուհին ևս Վրզաբյանին շքեղ եպիսկոպոսական զգեստ և եկեղեցական սպասներ նվիրեց, անշուշտ նկատի ունենալով նրա «նվիրվածություն»-ը դեպի կաթոլիկության տարածման գործը։

Կաթոլիկության տարածումը Տրանսիլվանիայում ևս զուտ քաղաքական և տնտեսական նշանակություն ուներ։ Տրանսիլվանիան կայսրության գաղութը դարձնելու ցանկությամբ, Հաբսբուրգները մեծ կարեւորություն էին տալիս կաթոլիկության տարածմանը։ Վրզաբյանի միջոցով հայերի վերնախավին որոշ արտոնություններ տալու խոստովանով, ձգտում էին արագորեն նրանց կաթոլիկացնել։ Արքունիքը այսպիսով մի կողմից իրեն համար հենարան էր ուղում ստեղծել, իսկ մյուս կողմից, նրանց հնավանդ սովորությունները արմատախիլ անել փորձելով, ուղում էր նրանց ձուլել։ Նույն ժամանակ Կաթոլիկ Եկեղեցին հայերին բռնի կաթոլիկացնելու միջոցով ձգտում էր տեղ դառնալ մի հասութաբեր թեմի և հայերից քարոզիչներ պատրաստել, այլ վայրերում գտնվող հայերին ևս կաթոլիկացնելու համար։

Այսպիսով, Մուղդավայում իրենց վայելած երբեմնի իրավունքները վերականգնելու, ինչպես նաև մի շարք արտոնություններ ստանալու նպատակով, նախ և առաջ դավանափոխ էր եղել Մուղդավայից գաղթող հայերի բարձր դասը, այսինքն ունեւոր աշխարհականները և բարձր հոգևորականությունը։ Ժողովրդի մի մասը, պահպանելու նպատակով իր հայրենի սովորությունները, ստիպվել էր կրկին վերադառնալ Մուղդավա, իսկ մյուս մասը մնացել էր տեղում։ Զուրջով քաղաքի հայոց հիշատակարանում այդ մասին ասված է հետևյալը. «... ոմանք զկնի դադարման խռովութեանն, դարձան անդրէն յերկիրն Պուղտանաց, ոմանք մնացին ասա ի Ծուրձով մինչև ցայսօր»¹⁰⁶։ Մենք տեսնում ենք,

որ նույնիսկ Վրզաբյանից ձեռնադրված Օթսենտոս Վարդանյան եկեղեցականը, որ 1700 թվականին Յաշից եկել էր Եդիսարեթ, թուրքերի շատ շուտով, 1708 թվականին, թողնելով Եդիսարեթում, վերադառնում է իր հին հայրենիքը։ Այս վերադարձը պատճառաբանված է իբր հետևանք մի կողմից իր անկարողության և մյուս կողմից արտաքին խռովյալ վիճակին¹⁰⁷։ Կասկածից դուրս է, որ նա էլ կաթոլիկությունը թողնողներից մեկը պետք է լիներ։

Ուշագրավ է այն, որ նույնիսկ կաթոլիկական աղբյուրները խոստովանում են, որ Եդիսարեթում, շատ շուտ գյուղերում ապրող հայերի մի մասը, որն ընդունել էր կաթոլիկությունը, վերստին վերադարձել էր իր հին դավանությանը և պահպանել այն երկար ժամանակ։ Կաթոլիկացած հայերի մյուս մասը, որը, ինչպես տեսանք, կազմված էր նաև բարձրաստիճան հոգևորականներից և աշխարհականներից, բռնելով չափավոր ուղի, միանալով Հռոմի հետ, ցանկանում էր, սակայն, պահպանել հայկական ծեսը և պահանջական սովորությունները։ Սակայն, պետք է նշել, որ այդ մասը միատարր չէր, կար նաև լատինամոլների մի հոսանք։

Այժմ քննենք դաժնող հայերի յուրաքանչյուր մասը առանձին։

Առաջին հերթին, ինչ վերաբերում է Տրանսիլվանիայից Մուղդավա վերագարձող հայերին, պետք է ասել, որ մեծ համարձակություն էր պետք այդ օրերին իրենց դեռևս նոր սարքած տները լքելով, հակառակվելով կաթոլիկությանը, վերադառնալ Մուղդավա, մանավանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ այդ երկրում 1670-ական և 1680-ական թվականներին դեռևս լրիվ խաղաղություն չէր հաստատվել։

Ինչպես տեսանք, 1677 թվականին, Անտոնիե Ռուսետ Մուղդավայի իշխանը հայերին թեև հրավիրում էր գալ և առանձնաշնորհումներ էր խոստանում, սակայն այդ և հաջորդ տարիներին վերադարձող հայերի թիվը այնքան էլ մեծ չէր կարող լինել մի շարք պատճառներով։ Նախ որ Մուղդավայում շատ կարճատև եղավ հիշյալ Անտոնիե Ռուսետի իշխանությունը, ընդամենը միայն 3 տարի (1675—1678)։ Նրա հաջորդ Դուախարչևու Կանտակուզիյոյի իշխանության (1673—1675 և 1684—1685) առաջին շրջանը մնաց մարդկանց հիշողության մեջ թաթարների ահռելի թալանով, որոնք ձմեռել էին երկրում, որպեսզի լեհերը զբաղվեն այն։ Վերջի-

¹⁰⁵ Զ. Գ. Գովրիկյան «Հայք յեդիսարեթուպոլիս, Բ, էջ 157։

¹⁰⁶ Հովհաննես Անեցի, «Միբվիդի ու Ծուրձովի հայ գաղթականությունները», «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 134։

¹⁰⁷ Զ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յեդիսարեթուպոլիս», 1826—1904, Գ, Վիեննա, 1904, էջ 427—428։

նիա: նա զգալով, որ կաթոլիկությունը թողած հայերը, որոնք վայելում էին Ապաֆի իշխանից զանազան իրավունքներ, կարող են վարակիչ օրինակ հանդիսանալ նաև մնացյալ հայերի համար ևս, փորձում է նույնիսկ անցնել դիմված միջամտության: Ահա թե ի՞նչ է գրված այս մասին նույն հուշագրում. «Եվ որովհետև Դրանսիական իշխանին պաշտպանություն գտած Պաշպալովի հայերուն արտոնացյալ դիրքն և հասարակաց ծանրաբեռնությունն ունեցած ազատությունը (immunitas) յուր հավատացնողը համար վնասակար խայծ ու հրապույր մը կհամարեն, անոր համար իբրև եկեղեցական հովիվ՝ բարոյական վնասուց արմատաքի բժշկությունը գտնելու համար Վետերանի զորապետին¹¹⁵ դիմեցա՝ Սակայն Ապաֆի իշխանին միջամտությամբ Վրդարյանի նիկուլական այս փորձը, որը արյունահեղությամբ կարող էր վերջանալ, ի դերև ելավ, և զորավարը նրան խորհուրդ տվեց դիմել Տրանսիլվանիայի կարգերին¹¹⁷:

Հիշյալ հուշագրից երևում է նաև, որ Վրդարյանը սկզբից եթե վստահություն չի ունեցել իբ ձեռքով կաթոլիկության մղված հայերի վրա և նրանց կաթոլիկության մեջ հաստատ պահելու նպատակով, հատկապես Նդիսարթիկության հայերից պարտավորագրեր էր վերցրել, ըստ որի կաթոլիկության հարած յուրաքանչյուր հայ, եթե համարձակվեր իր՝ այսինքն եպիսկոպոսի իրավասությունից դուրս գալ, բացի եկեղեցական պատժից, պարտավոր էր վճարել նաև 600 ֆլորին տուգանք¹¹⁸: Ըստ երևույթին, այս միջոցառումը ևս անհաջողության էր մատնվել: Վրդարյանը դիմելով կարգերին, այնտեղ

¹¹⁵ Յր. Վետերանին (1650—1695 թ. թ.) Ավստրիայի ֆելդմարշալ էր և Տրանսիլվանիայի զորահրամանատար. նա 1688 թվականին արյան մեջ էր խեղդել Բրաշով քաղաքի բնակչության դիմադրությունը, հրանոթներով կրակել և այրել էր ավելի այդ քաղաքը (Տե՛ս

„Din istoria Transilvaniei“, I, editia a II-a, autori: Acad. Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, Victor Chereșeșiu, Ștefan Imreh, Alexandru Neamțu, Tiberiu Morariu. București, 1931, p. 226, L. Predescu, „Enciclopedia Cugetarea“, p. 896. և „Энциклопедический словарь“, томъ VI, Петербург, 1892, стр. 128):

¹¹⁶ 2. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսարթիկություն» Բ, էջ 162:

¹¹⁷ Տրանսիլվանիայում կարգերը միայն արտոնյալ դավանությունների պատկանող մեծամեծներից էին բաղկացած: Հայերը զուրս էին մնում:

¹¹⁸ 2. Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդիսարթիկություն» Բ, էջ 162:

որոշվեց, որ եթե նա կկարողանա ապացուցել, որ հայերը սկզբից եթե Հռոմեական Եկեղեցուն են պատկանած եղել, այդ ժամանակ նրանց հարցը կքննեն կաթոլիկները, իսկ եթե ոչ՝ բոլոր կարգերը 1692 թվականին Կլուժում տերության ավագաժողովը 12 հոգուց մի մասնաժողով ընտրեց, և ըստ հուշագրում գրվածի, իբր համոզվեց, որ Նդիսարթիկությունի հայերը առաջ առանց բացառություն, մնացյալ հայերի նման, կաթոլիկ են եղել: Ապա Տրանսիլվանիայի կառավարության խորհրդի առաջ նաև քննվեց, թե արդյո՞ք Հռոմի հետ միացումը վերաբերում է միայն հավատի հարցերին, թե՞ շողափում է նաև այլ հարցեր: Ապա մի շարք հայերի մոտ գնալուց և հարցուփորձ անելուց հետո, երբ պարզեցին, որ այդ միությունը միայն դավանության է վերաբերում, հազորդեցին վերին կառավարության¹¹⁹:

Այս բոլորը վկայում են, որ ճգնաժամային դրույթուն էր ստեղծվել Տրանսիլվանիայի հայ կաթոլիկ բարոյականության համար: Հայ կաթոլիկ վերնախավը և հատկապես Վրդարյանը, ահազանգելով լեռնալուրին, որպես կաթոլիկության մեծ հովանավորի և տարածողի, աղերսում էին շուտափույթ օգնության հասնել, քանի որ Տրանսիլվանիայի հայերի մի մասը, երկրում կիրառվող հարկային ծանր քաղաքականության հետևանքով, թողնում և հեռանում էր, մյուս մասն էլ, Ապաֆի իշխանի խոստումներով, թողնում էր կաթոլիկությունը և վերադառնում իր հին դավանությանը: Վտանգ կար, որ մնացած հայ կաթոլիկներն էլ, մեղմելու համար իրենց տնտեսական փիճակը, անցնեին Ապաֆիի հովանավորության ապավինած հայերի բանակը: Այսպիսով, ինչպես նշված էր նույն հուշագրի վերջում, «Պաշպալովցիվոց (իմա՝ Նդիսարթիկություն) հավատքին ուրացությանն և ասկե հառաջ եկած խնդրույն որոշմանը հապաղելուն համար, վտանգ կա, որ Հռոմեա Եկեղեցվույն հետ եղած լմնցած միությունը վախճան չընդունի»¹²⁰: Այս իսկապես որ ճգնաժամային շրջան էր: Դրա համար էլ նրանք հուսակտուր դիմում էին լեռնալուր կայսրին. «Կարգերն ինչպես կերևա, որոշում մը պիտի չընեն, մինչև որ յուր Վեհափառությունը խստով չի հրամայե, որ այս բանս ըստ մը հառաջ ընեն լմնցնեն»¹²¹: Այսպես էին գրում ծանր կացության մեջ ընկած Վրդարյան եպիսկոպոսն ու իր համախոհները:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 163—164:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 164:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 164—165:

նիս հաջորդել էր դարձյալ Գեորգե Դուկա իշխանը (1678—1683), որի նախկին իշխանության շրջանում հայերը ստիպվել էին գաղթել Տրանսիլվանիա, երբ երկրում լեհ-թուրքական պատերազմների պատճառով ստեղծված խառնակությունից բացի, իշխանը վարում էր հարկային ծանր քաղաքականություն, իսկ մյուս կողմից հայերն էլ, իբրև մասնակից իր դեմ կաղմակերպված շարժմանը, հալածանքի էին ենթարկվել Գեորգե Դուկային կրկին հաջորդել էր վերոհիշյալ Դուկատրաշկու Կանտակուզինո իշխանը (1684—1685), որի ժամանակ էլ, երկրում տիրող ահռելի սովի հետևանքով, քաղաք մտնող գալլերը ուտում էին մեռած անթաղ մարդկանց դիակները, ապա հարձակվում և հողառում կենդանի մարդկանց ու երեխաներին¹⁰⁸:

Պետք է նշել, որ հարևան Վալաքիայում ևս չէին կարող այդ շրջանում հաստատվել մեծ թվով հայեր, քանի որ հայերի գաղթից անմիջապես հետո, այդ իշխանապետության իշխան է դառնում նույն Գեորգե Դուկան (1673—1678), իսկ նրա հաջորդ Շերբան Կանտակուզինո իշխանը ևս (1678—1688), ծանրացրել էր հարկերը և ըստ ժամանակակից պատմիչի երկիրը ամայացել էր բնակիչներից¹⁰⁹:

Սակայն հակառակ Մուղդվայում տիրող ծանր պայմաններին, ինչպես տեսանք, դեռևս հայեր էին ապրում այնտեղ, և հայ գաղթօջախները պահպանում էին իրենց կյանքը:

Մեր նյութից դուրս է այստեղ Տրանսիլվանիայի Ապաֆի իշխանների կողմից հայերի նկատմամբ ցուցաբերված բարյացակամ վերաբերմունքի մասին խոսելը, սակայն առիթից օգտվելով, միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ ենք գտնում նշելու, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ապաստան գտած բոլոր հայերի համար շենջող մի կյանք չէր ստեղծվել: Հասկապես ծանր պայմանների մեջ էին գտնվում գաղթող շրջվոր հայերը: Միքայել Ա Ապաֆիի 1689 թվականի հրամանագրից ակներև է դառնում, որ մի շարք հայեր իրենց պարտքը վճարելու հնարավորություն չունենալով, կա՛մ թաքնվել և կա՛մ փախել էին երկրից: Ունեւոր հայերը ևս դժգոհ էին մնացել, քանի որ փախչողների պարտքը պարտաւերերը հայ հասարակության ունեւոր անդամներից էին պահանջում: Նրանց բան-

տարկում և շարժարում էին այնքան ժամանակ, մինչև որ կարողանային վճարել փախչողի պարտքը: Իշխանը այժմ կարգադրում էր այլևս շանհանգստացնել համայնքի ունեւոր անդամներին, այլ պետք էր ստիպել պարտապանին վճարել իր պարտքը:

Նիստ ուղադրավ է, սակայն, այն փաստը, որ Տրանսիլվանիայում հայերի կաթոլիկացումից հետո փոխանակ էլ ավելի բարեկամվելու նրանց սնտեսական դրուժյունը, ընդհակառակը, ավելի էր վատթարացել: Այդ ևս կարևոր պատճառ էր եղել, որ գաղթող հայերից շատեր դուրս գային երկրից: Այգ մասին արժեքավոր աղյացույց կարող է հանդիսանալ հայերի հուլագիրը տրված 1693 թվականին կնոպուղ կայսրին: Հուլագրում հայերը, պատմելով իրենց տնտեսական վիճակի վատթարացման և դրա հետևանքով մեծ թվով հայերի մեկնման մասին, գրում են, որ եթե այդպես շարունակվի, մնացող հայերն էլ կարող է մեկնեն Տրանսիլվանիայից: Հուլագրում ասված է. «Այս նեղություններուն պատճառով արդեն շատերն երկրեն դուրս ելլելու հարկադրեցան: Ով եթե Յուր Վեհափառությունը, կոբուտտս Ա, հզոր պաշտպանությամբ մը շմատուցանե սպեղանիք մեր ցաված վերքերուն, տարախույս չկա, որ հոս մնացողներն ալ սլիտի հեռաւան»¹¹⁰ (ընդգծումները մերն են—Ս. Գ.):

Այսպիսով, պետք է նշել, որ ինչպես Տրանսիլվանիայից, այնպես էլ այլ վայրերից որոշ թվով հայեր կրկին ապաստանած պետք է լինեին Մուղդվա, քանի որ 1693 թ. գրված մի նկարագրության մեջ միայն Մուլսովայում հայերի թիվը հաշվում է 3000 հոգի¹¹¹, այս իհարկե մեծ թիվ էր, եթե նկատի ունենանք այն, որ այդ թվականից 20 տարի առաջ, Մուլսովան գրեթե ամայացել էր հայերից:

Այժմ խոսենք Տրանսիլվանիայում հաստատված հայերի դրուժյան մասին: Ինչպես մի այլ տեղում տեսանք, գաղթող հայերը սկզբնական շրջանում կաթոլիկ չեն եղել և նույնիսկ ծածկելով իրենց դավանությունը լատին առաջնորդի անդապահից, ստացել էին երկու մատուռներ: Սակայն հետագայում, Վրգարյանի բարոզչության շրջանում, նրա կողմից հետ էին խլվել այդ աղոթարանները: Լատին հոգևորականությունը հայերին պայման էր դրել ազատ առևտուր անելու և այլ արտոնություններ ստանալու համար, անհապաղ ընդունել կաթոլիկությունը: Ըստ երևույթին, հայերին խոստաց-

¹⁰⁸ A. D. Xenopol, «Istoria Romanilor», VII, p. 248 և Lucian Predescu «Enciclopedia Cugetarea», p. 163.

¹⁰⁹ Mihail Roller, «Istoria R. P. R.», 1952, București, p. 213.

¹¹⁰ Ն. Գ. Գուլիկյան, «Հայոց յնդիսաբնութագրիս», 1780—1825, Բ, Վիեննա, 1899, էջ 160:

¹¹¹ Դեմ. Տան, «Արևելյան հայք», էջ 38:

ված այս արտոնություններն էին պատճառը, որ կաթոլիկական քարոզչությունը որոշ հաջողություն էր գտել հայերի մոտ վրդարյանի միջոցով: Սակայն, ինչպես պարզորոշ կերպով երևում է վերոհիշյալ հուշագրից, հայերը 1693 թվականին լեռնալուղ կայսրի առաջ մի տեսակ բողոք էին ներկայացրել՝ ուղղված Տրանսիլվանիայի կարգերի դեմ, որով ցույց էին տալիս, որ Հռոմի հետ միանալուց հետո, իրենց հույսերը ոչնչով չէին արդարացվել: Հուշագրում ասված էր, որ եթե Հռոմին միանալուց առաջ այլևայլ տուրքերով չէին ծանրարեռներ հայերին, րացի 100 ֆլորին վճարելու պարտականությունից, ապա այժմ, կաթոլիկ դառնալուց հետո, սկզբում 500 և ապա 2000 ֆլորին փող էին պահանջում իրենցից: Բացի այդ, նրանց ծանրաբեռներ էին նաև բազմատեսակ հարկերով, իսկ չվճարելու դեպքում սպառնում էին երկրից արտաքսելու հրաման տալ: Այժմ հայերին թույլ չէր տրվում օտար երկրներից վաճառքի ապրանքներ բերել, իսկ որոշ տեղերում էլ հայերը իրենց նոր ընդունած դավանությունը կիրառելու համարձակությունն անգամ չէին կարող ունենալ և այլն: Ահա լեռնալուղ կայսրին ուղղված աղերսագրի այս հարցին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը. «Դրանսիլվանիո կարգերը, զաղգայինները Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ միանալեն հառաջ, այլևայլ տեսակ տուրքերով չէին ծանրարեռներ. և միայն վճարելու պարտական էին դաշնագրությամբ հաստատված ու վրանին դրված 100 հունգարական ֆիորինը: Սակայն միությունը հաստատվելեն ետև՝ ի սկզբան 500, ետքեն 2000 ու այս տարին նորեն 2000 ֆիորին կպահանջեն իրենցմե: Իսկ առանձինն հասարակությունները՝ բնակչության և եկամտի տուրքերեն զատ, նաև ուրիշ մասնավոր տուրքերով անհանդիստ կընեն մեր հայ եղբայրները, ու շարունակ անով կսպառնան, որ եթե չեն վճարեր, գիրենք երկրեն գուրս կվռնտեն: Ասոր վրա ավելցնենք ան ալ, որ հայոց խստիվ արգելված է, իրենց վաճառքներն—զոր միութենեն հառաջ կընեն—օտար երկրի բերել տալու: Եթե ասոր դեմ ընեն, գնած ապրանքներն իրենցմե կառնուն: Ինչպես վերջին ատենները պատահած փորձառությունները՝ բավականապես կապացուցանեն: Պաշտպան ամենեկին չունին... Այս ամեն նեղությունները—նորեն կըսեմ—միայն Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ եղած միութենեն ի վեր կպատահին...»¹¹²

¹¹² Զ. Գ. Գալիկյան, «Հայք յնդիսարեթուպոլիս», Բ, էջ 158—160:

Այսպիսով հայերը մեծապես դժգոհ էին մնացել իրենց վիճակից: Կաթոլիկության ընդունումը նրանց ոչինչ չէր տվել, այլ, ընդհակառակը, ավելի էր վատթարացրել նրանց տնտեսական դրությունը, ոմանք ստիպված թողել էին իրենց ամեն ինչը և դարձյալ ձեռք առել գաղթականի ցուպը:

Ահա այս անելանելի վիճակում էին հայերը, երբ Միքայել Ապաֆի իշխանը 1690 թվականին Բաշդալովի Մարտիրոս Բոստոցի (իմա՝ Պոստոցի) կաթոլիկության հարած հայ քահանային, որը եկեղեցականների գլխավորն էր և առաջնորդը, և ջուրջ 20 հայ գերդաստանների խոստացավ բոլոր տեսակի դժվարություններից ազատել, եթե նրանք մտնեն իր հովանավորության տակ և իրեն թերթև Տրանսիլվանիայի իշխան ուրիշ բաներու մեջ ալ ընդունին ու ճանչնան:

Լեռնալուղ կայսրին իրենց գրած հուշագրում հայերը (իմա՝ Վրդարյանը) նշում են, որ Բաշդալովի հայ գերդաստանները համոզում են Պոստոցիուն, որ լքենդունի ու չճանչնա Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ կատարած միությունն և ասոր նշան, սկիհին մեջ—ինչպես որ այս բանս միության պայմանները կպահանջեն—ջուր չընեն, հապա միայն գինի»¹¹³: Այսպիսով, կաթոլիկացած հայերը կրկին վերադարձել էին իրենց հին դավանությունը:

Այս իրողությունը, անշուշտ, մեծ կսկիծ էր սլատճառում կաթոլիկությանը: Գովրիկյանը, հրատարակելով հանդերձ հիշյալ վավերագրերը, գրում էր նաև, որ այդ փաստաթուղթը զուցե տեղ-տեղ կսկիծ պատճառող քանի մը կետեր»¹¹⁴ ունի: Անշուշտ, այդ բոլոր կսկիծ կարող էին պատճառել միայն կաթոլիկական քարոզչությանը:

Օքսենտ Վրդարյանը բուռն պայքար սկսեց կաթոլիկությունից հրաժարվող հայերի դեմ. նախ Եկեղեցու միջոցով պատժեց, սակայն անօգուտ. ապա եկեղեցական ատյանի առաջ կանչել տվեց նրանց, սակայն նրանք չներկայացան: Նրանք հայտնեցին, որ վայելելով Ապաֆի իշխանի հովանավորությունը, իրենք հաստատ կերպով որոշել են թողնել կաթոլիկությունը: 1691 թվականին Պոստոցիին և հիշյալ դերդաստանները մուտք են գործում Եղիսաբեթուպոլիս: «Յավալի է, որ այս հավատո ուրացությունը դեռ կտևե»,— գրում են հուսահատորեն նույն հուշագրի կաթոլիկ հեղինակները 1693 թվականին:

Վրդարյանը 1692 թվականին եպիսկոպոս ձեռնադրվելով, վերադառնում է Տրանսիլվա-

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 160:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 151:

Լեռնապուր կայսրի հրամանը, որքան հայտնի է, մեզ չի հասել. համեմայն դեպք նա, իբրև կաթոլիկության ջերմ պաշտպան, պետք է որ իր հրամանագրով հովանավորած լինեիր Տրանսիլվանիայի կաթոլիկ հայերին, իսկ միևնույն ժամանակ արգելած ոչ կաթոլիկ հայերի մուտքը այդ երկրից ներս: Այս եզրակացության ենթ հասնում մանավանդ, երբ ուսումնասիրում ենք Լեռնապուրի հաջորդների հայերին ուղղած հրովարտակաները, որտեղ, ինչպես քիչ հետո տեսնելու ենք, հաճախ կրկնելով մեկը մյուսին, խիստ միջոցներ են ձեռք առնում ոչ կաթոլիկ հայերի նկատմամբ:

Այս ժամանակաշրջանի պատմության համար ուշագրավ է Ապաֆի Բ իշխանի հրամանագիրը ուղղված 1696 թվականին Նդիսաբեթուպուրի հայերին, որտեղ հայերին մի շարք առանձնաշնորհումներ է տալիս ազատ ապրելու, իրենց համար հատուկ դատավոր ընտրելու, ազատ առևտուր անելու, զանազան պարտավորություններից ազատելու մասին. ինչ վերաբերում է դավանության հարցին, հրամանագրի 3-րդ կետում ասված է հետևյալը. «Քահանա մը պահեն՝ ըսա իրենց կրոնին, և իրենց հավատքին ազատությունը մնա անվրդով՝ այնպես ինչպես որ է»: Կարգադրում էր նաև, որ քահանայի տնից հարկ չվերցնեն¹²²:

Այսպիսով պետք է նշել, որ կաթոլիկությունից հրաժարվող հայերը դեռևս երկար ժամանակ շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց հայրենի հնավանդ դավանությանը:

Սակայն ի՞նչն էր Տրանսիլվանիայի հայերի նկատմամբ կիրառված այս նոր տնտեսական քաղաքականության պատճառը: Այս հարցը ևս ուշադրության չի արժանացել: Սրա լավագույն պատասխանը, մեր կարծիքով, պետք է փնտռել Տրանսիլվանիայի տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական կյանքում: Այս շրջանը, ինչպես հայտնի է, Տրանսիլվանիայի պատմության համար յուրահատուկ է իր տերերը փոխելու տեսակետից: Թուրքական կախվածությանը հաջորդել էր այժմ արդեն ավստրիականը, այս վերջինը իր բանակով բռնի ուժով գրավելով Տրանսիլվանիան, այժմ զբաղված էր իրեն համար հենարաններ ստեղծելու խնդրով երկրի ներսում: Միջայլ Ա Ապաֆին, որ հայտնի էր իր վարած թուրքերին նպաստավոր քաղաքականությամբ, այժմ ստիպվել էր ընդունել ավստրիական «հայրական հո-

վանավորությունը», իր ժառանգական իշխանությունը պահպանելու հույսով: Սակայն ավստրիական կայսրությունը, տիրանալով երկրի բոլոր ամրություններին, աշխատում էր այլևս հաշվի չառնել Ապաֆի իշխանությունը և կաթոլիկության տարածումով է՛լ ավելի ամրապնդել իր դիրքերը երկրի ներսում: Պարզ է, որ Ապաֆին էլ, իր հնարավորությունների սահմաններում, պիտի ջանար պահպանել իր դիրքը երկրում, ինքն ևս իր հերթին փորձելով ստեղծել հենարան ընդդեմ ավստրիական աճող դերիշխանության:

Հիմնականում զուտ քաղաքական բնույթ ունեցող այս բախումը ստացել էր նաև կրոնական քող: Ապաֆիները և նրանց համախոհները բողոքական դավանության էին պատկանում, իսկ կաթոլիկությունն էլ ավստրիական կայսրության դավանությունն էր: Պարզ է, որ լաիկոզ երկու կողմերից յուրաքանչյուրը պիտի աշխատեր իր կողմը ներգրավել մեծ թվով հարուստ առևտրականներից կազմված հայ դադուքի անդամներին: Ապաֆի Ա-ը հայերի կաթոլիկացումը լավ աչքով չէր կարող դիտել, դա ավելի էր թուլացնելու իր դիրքերը: Նկատի ունենալով անշուշտ նաև այն իրողությունը, որ դեռևս Տրանսիլվանիայի նկատմամբ ուժի մեջ չէր մտել Լեռնապուրի հայտնի դիպլոմը, իսկ մյուս կողմից էլ երկրի կառավարությունը պահպանում էր իր ինքնուրույն ուժը, անշուշտ ելնելով իր շահերից, պետք է նոր միջոցառումների մասին մտածեր: Չնայած այն բանին, որ Ապաֆին նախապես սիրով ընդունել և նույնիսկ իր ավանդում բնակություն տեղ էր տվել և մի շարք առանձնաշնորհումներ էր պարգևել հայերին, այժմ հայերի կաթոլիկության ընդունման հետևանքով (իմա՝ կայսրության հենարան գաղափարով) նա, մեր կարծիքով, պետք է փոխեր իր քաղաքականությունը, խստացներ հարկերը, զրկեր նրանց մինչ այդ վայելած մի շարք իրավունքներից, իբրև մեր այս պնդման հաստատում, կարևոր է նկատի ունենալ հիշյալ շրջանում իր կալվածում (Բաշգալովում, հետո՝ Եգիսաբեթուպուրի) հաստատված հայերի տնտեսական դժգոհությունը և նրանց հակակաթոլիկական տրամադրությունների իշխանի կողմից հմուտ օգտագործումը:

Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ Ապաֆիները նույն քաղաքականությունն էին վարում նաև Տրանսիլվանիայում ապրող ռումինացի ուղղափառների և հատկապես նրանց կղերի նկատմամբ, որոնց ևս լատին կղերը կաթոլիկացնել էր ցանկանում: Այս քաղաքականությունը, իշխող դասակարգը իր կողմն էր

¹²² 2. Գ. Գոմբիկյան, «Հայա լնդիսաբեթուպուրիս», Ա, էջ 13, 18.

ուղում գրավել նաև ուղղափառ Եկեղեցուն, որպեսզի կտրողանա պահպանել ավատական կարգը, որը հատկապես հենվում էր գյուղացիների շահագործման վրա¹²³, այն պարզ պատճառով, որ գյուղացիության մեծ մասը րազկացած էր ռումինացիներից:

Մի բան, սակայն, պարզ է, որ Ապաֆիների միջոցառումները, անկախ նրանց հետապնդած նպատակներից, Տրանսիլվանիայի հայերի և ռումինացիների ինքնուրույնության պահպանման գործում նպաստավոր և առաջավոր երևույթ էին հանդիսանում:

Վերոհիշյալ ձախողումից հետո, Վրզաբյանը նոր հնարքի է դիմում: Հիմնադրելով Գեոլա հայաքաղաքը, նա ծրագրում է շուտափույթ կերպով Տրանսիլվանիայում, այդ թվում նաև Եղիսաբեթուպոլսում գտնվող բոլոր հայերին բերել և կենտրոնացնել այնտեղ: Այսպիսով նա հեռապնդում էր երկու նպատակ. առաջին՝ ամփոփել նրանց իր հիմնադրած քաղաքում, ուր վայելելով մեծ հեղինակություն, կկարողանար շատ մոտիկից հսկողություն սահմանել և զգոնություն պահպանել հակակաթոլիկական ամեն մի շարժման դեմ, իսկ երկրորդ՝ Գեոլան, իբրև հայ կաթոլիկության կենտրոն, որ ամենից շուտ էր ընդունել նաև նոր տոմարը, կկարողանար շուտով ջլատել և աղարձի բերել կաթոլիկությունից «ուրացյալ» Եղիսաբեթուպոլսի հայերին:

Այդ ժամանակ է, որ, ինչպես գրում է Գովրիկյանը, Եղիսաբեթուպոլսի հայերն «այլալեզու և շփոթեցան», կարծելով, թե այդպիսով ոչ միայն իրենց ազատությունն ու անկախությունը բոլորովին պիտի կորչի, այլև իրենց ազատ առևտուրը պիտի խանգարվի: Այս հարցում պետք է նշել, որ քաղաքի, թե՛ կաթոլիկ և թե՛ վերստին Հայ Եկեղեցուն դարձած հայերը պետք է, որ միասնաբար հանդես գային, քանի որ բոլորի շահերն էլ տեղափոխության հետևանքով ծանր հարված կարող էին կրել: Եվ ահա մենք տեսնում ենք, որ Եղիսաբեթուպոլսը միասնաբար գլուխ է բարձրացնում Վրզաբյանի եպիսկոպոսի դեմ: Գովրիկյանը այդ ընդունում է, երբ գրում է հետևյալը. նրանք «ամենայն դրույթամբ դեմ կեցան և ամեն միջոց բանեցնելով՝ աշխատեցան եպիսկոպոսին ծրագիրը փչացնելու»¹²⁴: Այս կապակցությամբ, նրանք ազերսագիր էին ուղարկել Լեոպոլդ կայսրին, ուր ցույց էին տալիս, որ իրենք զանազան պատճառներով տուժել և

ստիպվել են իրենց սնները կառուցել երևաբանքամ, որ Գեոլան ծայրամաս է և վաճառականության հարմար վայր չէ: Նույն ժամանակ նրանք դիվանագիտորեն չէին մոռանում դրելու, որ իրենք հնազանդ են եպիսկոպոսին, միայն խնդրում են, որ իրենց ծննդավայրից չհեռացնեն: Եղիսաբեթուպոլսից իրենց քաջածանոթ Ապաֆի իշխանին, որն այդ ժամանակ Վիեննայում էր գտնվում: Այս հարցում Ապաֆին դիմելով վկայում է, որ եպիսկոպոսի մտադրության դեմ դուրս եկողների մեջ գլխավոր դերը ստանձնել էին կաթոլիկությունից հրաժարած հայերը, որոնք, անկասկած, էլ ալեկի շատացած պետք է լինեին այդ ժամանակ: Որ այդ այդպես է, վկայում է նաև Եղիսաբեթուպոլսի պատմաբանը, գրելով մի այլ տեղում, որ եղիսաբեթուպոլսիցիները «ուղղափառ չըլլալուն համար [եպիսկոպոսը] փչացնել ու ջնջել կուղի, չէ թե միայն չհնազանդեցան, հապա նաև բողոքեցին ու իրենց միջնորդ բռնեցին Ապաֆի իշխանին»¹²⁵: Ապաֆի Բ-ը ինք ևս մի այլ աղերսագիր կցելով հայերի դրույթանք, ներկայացրեց կայսրին և միջնորդեց, որ նրանց տեղից չարժի Լեոպոլդ կայսրը 1712 թվականի նոյեմբերի 25 թվակիր իր գրությամբ, Եղիսաբեթուպոլսիցիներին խղաղեցնում է, հրամայելով, որ այնտեղ մնան:

Գովրիկյանը դառնում է, որ առանց Ապաֆիի միջամտության, դրույթուն չէր ունենա Եղիսաբեթուպոլսը և անտարակույս կուլ կզնար Գեոլա հայաքաղաքին¹²⁶: Սակայն մի այլ տեղում նույն հեղինակը, Վրզաբյանի քայլը Տրանսիլվանիայի բոլոր հայերին Գեոլայում կենտրոնացնելու մասին, անվանում էր հեռատես քաղաքականություն, ցիրուցան հայերից զորավոր մի մարմին ստեղծելու համար¹²⁷: Ինչ խոսք, որ Տրանսիլվանիայում ցրված բոլոր հայերին մի հայաքաղաքում կենտրոնացնելը առաջավոր երևույթ էր. սակայն Վրզաբյանը այդ ծրագրով մտածում էր նաև վերջ տալ Եղիսաբեթուպոլսի ոչ կաթոլիկներին: Մյուս կողմից էլ չպետք է մոռանալ, սակայն, որ երկու հայաքաղաքների գոյությունը նպաստեց հայ կյանքի բարգավաճմանը: Հիշյալ քաղաքների մշտական մրցումը իրար հա կարևոր դեր ունեցավ նրանց ծաղկման համար:

¹²⁵ Փիփաս, «Հայերեն պատարագը», «Հանդես ամսորայ», 1903, էջ 15:

¹²⁶ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Եղիսաբեթուպոլիս», Ա, էջ 18:

¹²⁷ Փիփաս, հիշված աշխատությունը, էջ 15:

¹²³ Mihail Roller, „Istoria R. P. R.“, p. 234.

¹²⁴ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Եղիսաբեթուպոլիս», Ա, էջ 20:

Այստեղ խիստ կարևոր է նշել նաև, որ Վրզաբյանի կաթոլիկական քարոզչության գործը անհաջողության էր մատնվել ոչ միայն Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մոտ, այլ նաև դեռևս 1694 թվականին Սեպվիզ գյուղաքաղաքի հայերը հայադավան էին: Այդ մասին է վկայում Գրիգորիոպոլսի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում ԺԹ դարի սկզբում Հ. Մ. Բժշկյանի կողմից գտնված մի հիշատակարան, որտեղ ասված է, որ թաթարների դուրքը 1694 թվականին ասպատակելով Սեպվիզը, զոհերեաց լուսաւորչադաւան հայկազան ազգն ժողովրդով քահանայով...»: Գերված հայերի թիվը եղել է 148 հոգի¹²⁸, Պետք է կարծել, որ Տրանսիլվանիայի հայաշատ մյուս կենտրոնների հայերը ևս շարունակում էին դեռ կապված մնալ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցուն՝ պահպանելով իրենց հնադույն դավանությունը:

Ժէ դարի վերջում Տրանսիլվանիայում նոր թափ է առնում կաթոլիկական քարոզչությունը. արդեն 1697 թվականին ռումինացիների մի մասին կաթոլիկացրին, իսկ 1699 թվականին այդ միացումը հաստատվեց Լեոպոլդ կայսրի մի դիպլոմով: Ուշագրավ է, որ մինչև 1731 թվականը Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մի մասը, գուցե և մեծ մասը, դեռևս չէր կաթոլիկացվել: Այսպիսով Վրզաբյան եպիսկոպոսին մինչև իր մահը (1715) չէր հաջողվել ավարտել բոլոր հայերին կաթոլիկացնելու գործը: Նրա մահով վերջ էր գտնում նաև հայ-կաթոլիկ թեմի առաջնորդությունը և այսպես կոչված ժամանակավոր կերպով հայերի վերին ղեկավարությունն ու առաջնորդությունը անցնում էր լատին եպիսկոպոսի իրավասուության տակ:

Վրզաբյան եպիսկոպոսի մահից հետո, Տրանսիլվանիայի հայերը որոշ ժամանակ ավելի են ինքնուրույնություն ձեռք բերում և պայքարում օտար նորամուծությունների դեմ: Հետևյալ նամակը, որը գրված է Վենետիկից Նիդա վարդապետի կողմից Մխիթար արքային 1718 թվականի հոկտեմբերի 12-ին, լրիվ չափով լուսաբանում է այն դրույթները, որն ստեղծվել էր Տրանսիլվանիայում Վրզաբյանի մահից հետո: Նամակում կաթոլիկության խախտման վերաբերյալ նշված տողերը մի հայաքաղաքի մասին, մենք կարծում ենք, որ վերաբերում են Գեուլային, քանի որ նախ ասված է, որ Օգսենտ եպիսկոպոսի ժամանակ հիշյալ քաղա-

քի հայերը կաթոլիկ էին, այնինչ փաստ է, որ Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մի մասը վերստին Հայ Եկեղեցու գիրկը դարձավ Ժէ դարի վերջին, Օգսենտի օրոք: Ասված է նաև, որ այդ հայաքաղաքի հայերը միայն ձևական կերպով կաթոլիկ են, այսինքն զգուր խառնելն ունին ի պատարագ: Պարզ է, որ Օգսենտի ժամանակ կաթոլիկությունից հրաժարվող Նիդսաբեթուպոլսի հայերը այլևս չուր լիառնեցին պատարագի գինու մեջ: Նույնպես, նամակում ասված էր նաև, որ տեղի հայերը հետևում են «հերձվածող» հայերի ծեսերին և ավանդություններին: 1720—1721 թվականներին Հովնան եպիսկոպոսի կողմից Գեուլայից ուղարկված նամակներից դարձյալ երևում է, որ այդ քաղաքում շատ ուժեղ է եղել հին ավանդությունների առկայությունը: Այդ վայրից եկող քահանան հուսադատորեն հայտնել էր, որ մենակ ինքը հնարավոր չէ որ փոխի դրույթները, այդ կապակցությամբ խնդրել է իր հետ տանել խաչատուր վարդապետին, իսկ այս վերջինի չգալու դեպքում, Հռոմի դպրատան ուսանողներից մեկին տանել այդ հայաքաղաքը: Փաստ է, որ հետագայում երբ Հովնան եպիսկոպոսը ժամանում է Գեուլա, հույս է հայտնում, որ հետզհետև կկարողանա հայերի միջից հանել մնացած ավանդությունները: Ահա մի հատված Նիդա վարդապետի կողմից Մխիթար Արքային գրված նամակից: Նա գրում է, որ իր մոտ են եկել «Մաճարոյ ռոմ քահանայ», իր հետ ունենալով «եղբորորդի Օգսենտ եպիսկոպոսի Մաճարոյ», 14—15 տարեկան, որ Հռոմի կույրը պետք է որ ընդունվի: «Իսկ քահանայն էլ յայն քաղաքէ Մաճարոյ, որ է բուն հայոց՝ տրեցեալ ի կայսերէն նոցա, իշխանութիւն դատելոյ, այսինքն ունին իշխանութիւն դատաստան առնելոյ...»: «... Բայց զի ժողովուրդ այսորիկ քաղաքիս թէպէտ ի ժամանակս Օգսենտին լեալք են ուղղափառք (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), սակայն այժմ ոչ են այնպիսի որպէս էին երեկն և եռանդն, և այս թէ՛ մեծամեծք և թէ՛ ռամիկ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.). միայն զուր խառնելն ունին ի պատարագ. և համբաւեն զինքեանս զոլ ուղղափառ առ պետութիւնս քրիստոնէից, թէ՛ առ հոգևորս և թէ՛ առ մարմնաւորս, այսինքն թէ՛ առ եպիսկոպոսս և թէ՛ առ իշխանս են որոց են, բայց ի ժողովս և ի յեկեղեցիս իւրեանց վարին գրէթէ այնպէս ամենեւեմ որպէս հեճուածող հայսն, թէ՛ ըստ տօնին և թէ՛ ի յայս բնաւ ծէս և ի յաւանդութիւնս (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.): Նամակագիրը ասում է, որ Տրանսիլվանիայից եկող երկու հայերին էլ

128 Հ. Միքայել Բժշկյան, «Ժամանակագրորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սեռելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին», ի Վենետիկ, 1830, էջ 201:

սլահել են իրենց մոտ մինչև Մխիթար Աբրալի գալը¹²⁹։

1719 թվականին Տրանսիլվանիա իբր այցելու զրկվեց Կարնեցի խաչատուր վարդապետը։ 1719 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, Գեուլայի մեծամեծները գրությամբ գիմելով Մխիթար Աբրահորը, խնդրեցին երկու քարոզիչ ուղարկել իրենց։ 1720 թվականին եվգոկիացի Հովնան եպիսկոպոսը, որ իբրև հյուր Ս. Ղազարու վանքում էր բնակվում, այն կողմերը դնաց։ Նրան ընկերակցում էր Մանվել վարդապետը, որը երեք տարի մնալով, հայոց լեզու էր ավանդել¹³⁰։ Դարձյալ Գեուլայի այս շրջանի պատմության համար խիստ ուշագրավ են վերոհիշյալ Հովնան եպիսկոպոսի մի քանի նամակները՝ գրված Հայաքաղաքից Մխիթար աբրալին։ Առաջին նամակի (1720 թ. հուլիսի 10) սկզբում, Հովնան եպիսկոպոսը նկարագրում է, թե ի՞նչպիսի մեծ դժվարությամբ հասել է Գեուլա և քաղաքի մեծամեծներին ցույց է տվել պապական նվիրակի և Մխիթար Աբրալի գրությունները, ապա հաղորդում է նվիրակի գրությամբ լատին եպիսկոպոսի մոտ ներկայանալու մասին։ Այս վերջինը Հովնանին իրեն փոխանորդ է նշանակել հայկական եկեղեցիների վրա, «և ետ հրաման աալ զգրոշմ մանկանցն հայոց զկնի մկրտութեան այսուհետև, որպէս առնէ Սուրբ Եկեղեցին, և առնել զձեռնադրութիւնս յեկեղեցիս հայոց և կառավարել զնոսա ուղղափառապէս»¹³¹։

Հովնան եպիսկոպոսի մի այլ նամակից (1721 թ. հունիսի 16) երևում է, որ նա լեզու չի կարողացել գտնել լատին եպիսկոպոսի հետ և առաջարկել է մի միսիոներ ուղարկել Հոռմի Պրոպագանդայից, որը տեղյակ լինի լատիններին։ Գեուլայում հայկական հին սովորությունների գոյութիւնը ապացուցող տվյալներ են պարունակում հեռակալ տողերը. «...Վասն Սենդեան պահոցն ծանիք, զի է հաստատուն և կամին ամենեքին պահել յօժարութեամբ, սակայն ճին սովորութիւնն ոչ քառնի առժամայն (ընդգծումը մերն է— Ս. Բ.), այլ սակաւ սակաւ տեսանելով և լսելով՝ բնութեանն շնորհիւ Տեառն, վասնզի են յօժարամիտք առ օգտակարսն...»¹³²։

Ուշագրության արժանի են հատկապես նույն նամակի հետագա տողերը, ուր գրողը նկարագրում է, թե ի՞նչպես Գեուլայում, հին ավանգությունների պահպանման գործում, Հոռմի Պրոպագանդայից մեղադրվել է Տեր Մինասը և Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսի կարգադրությամբ հեռացվել է Հայաքաղաքի և Տրանսիլվանիայի այցարարի և փոխանորդի պաշտոնից. «Մանիր ևս, սուրբ ժողովն, որ գրեալ էր մաճարու եպիսկոպոսին թէ, ընդէ՛ր թոյլ տաս, որ Տէր Մինասն խաբնակէ զպահսն Հայոց, ըստ սովորութեան Եկեղեցւոյն իւրեանց զոր ունին, որովհետև են միացեալք հաւատով ընդ մեզ, և այլն։ Զօրութեամբ նոյն գրոյն կոչեաց զչորս եկեղեցւոյն զգլխաւորսն Հայոց, ընդ նոսին և զՏէր Մինասն, կամեցաւ զի և ես լինիցիմ անդ ներկայ և ապա առաջի ամենեցուն արար բնութիւն վարուց և արարմանց Տէր Մինասին, և եգիտ այնպէս, որպէս ամբաստանեցեալն էր ի Հոռմ. և յետ ստուգելոյ, էառ զվիզիտադորութեան և վիզարութեան զգիրն, զոր տուեալ էր. և այսպէս լոկցոյց զնա ասելով. թէ ուրեմն պատրեցեալ իմ ի բանից քոց և խալիցեալ, զոր եթէ ճանաչէի զքեզ նախ, որպէս այժմ ճանաչեցի, ոչ երբէք տայի քեզ իշխանութիւն, վասն զի ամօթ արարեր ինձ, և այլն»։ Նամակի շարունակության մեջ ասված է, որ լատին եպիսկոպոսի հարցադրությանը, թե ում էք ցանկանում ձեզ փոխանորդ բնութել, հայ մեծամեծները ցանկացել են, որ փոխանորդ լինի Հովնանը, սակայն նա մերժել է, առարկելով որ հիվանդ է և լատիններն չգիտի, որ Պրոպագանդան մի միսիոներ է ուղարկելու և նրան է վայել այդ պաշտոնը ստանձնելը¹³³։

Վերոհիշյալ փաստերը պարզ և համոզիչ կերպով ցույց են աալիս, որ Գեուլան երբեք էլ կաթոլիկության կենտրոնը չէր, ինչպես կարծել է Հ. Գ. Գովրիկյանը, այլ որ վրդարայանի քարոզութիւնը խոր արմատներ չի ունեցել նույնիսկ նրա հիմնադրած քաղաքում և, որ Եղիսաբեթուպոսի հայերի կաթոլիկության դեմ մղած պայքարի ալիքը համակել էր նաև Գեուլայի հայերին։

Այսպիսով, Տրանսիլվանիայի հայաշատ վայրերում կաթոլիկական քարոզչութիւնը անհաջողութիւն էր կրում և հայոց մեջ տարածված օտարոտի նորամուծութիւնները հետզհետեւ թուլանում էին։

¹²⁹ Հ. Ղևոնդ Տայան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար, 1707—1773», Վենետիկ, 1830, էջ 16։

¹³⁰ Հ. Հովնանեան Թորոսյան, «Վարք Մխիթարայ աբրալի Սեբաստացւոյ», երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1932, էջ 286։

¹³¹ Հ. Ղ. Տայան, «Մայր դիւան», էջ 22։

¹³² Նույն տեղում, էջ 24։

¹³³ Նույն տեղում, էջ 24—25։